

УДК 37.011:37.03–053.6

Небикова Тетяна

Старший викладач кафедри біології та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Цінність як системоутворююча категорія особистісних якостей підлітків

У статті розглянуто поняття «цінність» з філософської, соціальної та психолого-педагогічної точки зору. Визначено роль цінностей у формуванні системи ціннісних особистісних якостей підлітків. Встановлено, що цінності утворюють взаємозв'язок з такими категоріями як потреба, бажання, інтерес та слугують мотивуючими чинниками, детермінантами людської діяльності і поведінки. Доведено, що цінності впливатимуть на формування особистості та стають виховним фактором лише за умови, коли вони будуть усвідомлені підлітками та впливатимуть на мотивацію поведінки особистості, що проявляється у її вчинках і діяльності, які відповідають загальнолюдським цінностям, що характерні для певного суспільства.

Ключові слова: цінність, потреба, інтерес, мотивація, формування системи цінностей, виховання, поведінка, діяльність.

В статье рассмотрено понятие «ценность» с философской, социальной и психолого-педагогической точки зрения. Определенно роль ценностей у формировании системы ценностных личностных качеств подростков. Установлено, что ценности формируют взаимосвязь с такими категориями как потребность, желание, интерес и исполняют мотивообразующую функцию, детерминантами человеческой деятельности и поведения. Доказано, что ценности влияют на формирование личности и становятся воспитательным фактором только при условии, когда они будут осознаны подростками и будут влиять на мотивацию поведения личности, что проявляется в ее поступках,

деятельности, которые отвечают общечеловеческим ценностям, и характерны определенному обществу.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Соціально-економічні зміни, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, посилили інтелектуалізацію всіх сфер життєдіяльності та змінили акценти у структурі цінностей суспільства та особистості. Поняття «цінність» сьогодні широко використовується у науково-педагогічній літературі. На його основі розроблено «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів», які активно впроваджуються в освітній процес та направлені на розвиток особистісних цінностей школярів.

Проблема цінностей була актуальною за будь-якого суспільного ладу, бо цінності визначали напрямок розвитку суспільства та встановлювали визначені норми спілкування. Сьогодні у нашій державі відбувається активна переоцінка системи цінностей, принципів моральності, формуються нові ідеали та цінності. Загальноосвітні навчальні заклади забезпечують формування системи цінностей у підростаючого покоління, адже наявність в особистості сталих цінностей характеризує її зрілість та здатність до інтеграції у суспільство. Усвідомлення педагогічними працівниками сутності поняття «цінність» є важливою складовою виховання. Дослідження поняття як системоутворюючої категорії дає змогу розкрити його багатогранність та сприяє глибокому усвідомленню сутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження цінностей визначається реальними потребами суспільства, гуманізацією сучасного освітнього процесу, необхідністю підвищення якості навчання та виховання підростаючого покоління. Філософський аспект проблеми розглянутий у творах І. Канта, Ф. Ніцше, Г. Лотце, Г. Когана, М. Вебера, В. Тугарінова, Б. Брожика, М. Кагана, Л. Столовича, Н. Чавчавадзе,

Г. Вижельцова. У соціології проблему цінностей активно розробляли Т. Парсонс, В. Ядов, Ф. Семенченко. У галузі психології та педагогіки великий внесок у дослідження проблеми аксіології людини зробили: К. Альбуханова-Славська, А. Асмолов, Л. Божович, Л. Вигодський, А. Здравомислов, А. Ананьєв, Г. Оллпорт, Л. Іванько, В. Ольшанський, Л. Леонт'єв, С. Рубінштейн, П. Ігнатенко, В. Краєвський, І. Бех, С. Анісімов.

Сучасні трактування поняття «цінність» є багатоаспектними, для наших досліджень важливо визначити педагогічну складову даної категорії.

Мета статті – проаналізувати та узагальнити поняття «цінність» у філософській та психолого-педагогічній літературі, визначити сутність педагогічної складової даного поняття, що впливає на формування якостей особистості підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема цінностей є багатоаспектною і тривалий час у трьох напрямках: філософському, психолого-педагогічному та соціологічному. З цього приводу американський соціолог Т. Парсонс зазначав, що проблема людських цінностей (їх природа, види, взаємини та наше знання про них) традиційно є філософською проблемою. Але вона є надзвичайно важливою, щоб залишити її лише філософам. Якщо людина повинна удосконалювати себе, якщо вона повинна бути врятована від фізичної і психічної деградації, то не лише філософи, але і ученні інших наук, перш за все педагогіки та психології, зобов'язані турбуватися про людські цінності [14, с. 12].

Варто відзначити, що серед вчених немає єдиної думки щодо природи, сутності, значення, умов реалізації та класифікації цінностей. Представники кожної з наук трактують поняття «цінність» виходячи з методології, що прийнята у даній науці. При цьому вони пропонують деякі

моменти у трактуваннях, які у подальшому можуть допомогти у вирішенні конкретних завдань в освітньому процесі.

Аналізуючи ентомологічний зміст слова цінність В. Тугарінов зазначає, «... цінність те, що люди цінують. Людина оцінює здатність того чи іншого об'єкта задовольнити її потреби, бажання, інтереси, мету. Якщо в основі віднесення до цінностей лежить судження про корисне, важливе, потрібне, то поняття цінності майже ідентичне поняттю благо» [17, с. 260].

В. Сагатовський також під цінностями розуміє «найбільш бажані типи благ». Він використовує поняття цінність для позначення того чого ми найбільше прагнемо. «Цінності акумулюють у собі попередній досвід, з його допомогою одні потреби отримують схвалення, а інші – ні. Стійка система ваших цінностей обумовлює вибір тієї потреби, яку ви станете задовольняти» [15, с. 25].

На думку В. Франкла, цінності відіграють роль «сміслових універсалій, що викристалізувалися у результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільство і людство стикалося упродовж історії», змістової характеристики можливих позитивних смислів [20, с. 12].

А. Уайтхед, стверджував, що «Світ Цінності варто розглядати як активний, де узгоджуються можливості реалізації у Світі Діяльності і, що будь-який факт у ній має позитивне відношення до всієї сфери Світу Цінностей» [19, с 48].

Філософський підхід до визначення поняття «цінність» збагачує понятійний апарат педагогіки, відкриває нові шляхи для методологічного забезпечення проблеми формування ціннісного ставлення підлітків до власного фізичного здоров'я. Для даного дослідження важливе філософське розуміння категорії «цінність», адже вказує на взаємозв'язок з нею таких категорій як потреба, бажання, інтерес, окрім того акцентує увагу на те, що цінність впливає на вибір людини, планування нею власної діяльності.

У соціології цінності знаходяться на перетині інтересів особистості та суспільства. Т. Парсонс зазначає, становлять основу «взаємопроникнення соціальної та особистісної систем» і розглядаються як елементи суспільної свідомості та культури, виконують по відношенню до особистості нормативні функції [14, с. 198].

Цінностями є узагальнені суспільні цілі та засоби їх досягнення. Існуючі у суспільстві цінності, тенденції закріплюються у свідомості людини і керують її поведінкою. Вони сприяють інтеграції суспільства, допомагаючи особистості здійснити вибір, що буде схвалений суспільством. Людина постійно звіряє та оцінює свою поведінку згідно встановлених норм. З цього приводу М. Каган зазначає, що норма «є чисто раціональним формалізованим регулятором поведінки, який люди отримують ззовні та повинні підкорятися їй, навіть якщо не розуміють її суті, доцільності, відповідності власним інтересам; а цінність – це внутрішній емоційно освоєний суб'єктом орієнтир його діяльності, і через це сприймається ним як його власна духовна інтенція» [10, с. 164].

Л. Іванько чітко виділяє функціональні відмінності між нормами та цінностями: «Цінності великою мірою співвідносяться із цільовизначальними сторонами людської діяльності, тоді як норми переважно тяжіють до засобів і способів їх здійснення. Нормативна система більш жорстко детермінує діяльність, ніж ціннісна» [8, с. 150]. Він зазначає, що суспільна норма не має градацій, її дотримуються або ні, тоді як цінності будуються за принципом ієрархії. Відповідно людина може «жертвувати» одними принципами заради інших. «Цінності виступають певними цільовими орієнтирами, визначають верхню межу рівня соціальних претензій особистості. Норми ж – це середній «оптимум», переступивши межі якого, особистість ризикує опинитися «під обстрілом» неформальних санкцій» [8, с. 151].

Ф. Семенченко аналізуючи формування системи цінностей вказує на те, що соціальні цінності, які «відбиваються у свідомості крізь призму індивідуальної життєдіяльності входять до психічної структури особистості у формі особистісних цінностей» [16, с. 104].

В. Ядов вважає, що система цінностей створює вищий рівень саморегуляції, такий «життєвий план», який безпосередньо пов'язаний з головними соціальними сферами діяльності людини [21, с. 97-98.].

Соціологічний підхід до проблеми цінностей дозволяє виокремити процеси соціалізації особистості під час її формування. Суспільні етичні норми поведінки людини, які направлені на збереження фізичного здоров'я, сприятимуть формуванню у підлітків ціннісного ставлення до свого тіла.

У психологічній науці вважають, що цінності є елементами структури свідомості людини (потреби, мотиви, інтереси, переконання), що направляють і корегують її поведінку і діяльність.

Цінності, які сформовані у особистості, на думку А. Здравомислова, «створюють своєрідну вісь свідомості, наступність певного типу поведінки і діяльності, яка виражена у направленості потреб і інтересів» [7, с. 202.].

Г. Оллпорт визначаючи сенс цінностей у вихованні школярів, звертає увагу на те, що вони є рисами індивідуальності. «Цінність у моєму розумінні, – це якийсь особистісний сенс. Дитина усвідомлює цінність щоразу, коли сенс має для неї принципове значення. Цінність, якщо скористатися визначенням Уайтхеда, - це «категорія значимості», а не категорія знання» [13, с. 131].

У своїй статті «Від соціальних цінностей до особистісних: соціогенез і феноменологія регуляції діяльності» Д. Леонт'єв вказує, що цінності різних особистостей відрізняються інтерпретацією змісту та виділенням акцентів. Автор наводить вислів американського дослідника К. Клакхона «Немає двох індивідів у одному і тому ж суспільстві, які б мали однакові

цінності. Кожен десь щось додасть, десь щось зменшить, на одному зробить більш сильний акцент, ніж більшість ближніх, а на іншому – більш слабкий» [11, с.24].

А. Маслоу у книзі «Мотивація і особистість» аналізуючи особистість та мотиви, які рухають нею, велику увагу приділяв цінностям. На його думку сутність цінності полягає у тому, щоб допомогти людині виявити закладені в ній якості, створити сприятливі умови для самореалізації особистості через задоволення її потреб. Він вважає, що цінністю є задоволення будь-якої потреби особистості – чи то потреба у безпеці, чи в істині, чи у визначеності [12].

Система цінностей лежить в основі мотивів поведінки особистості та стимулює активну її діяльність. Підтвердженням цьому висновку слугує думка П. Ігнатенка, що виховний процес у навчальних закладах за своєю сутністю спрямований на формування у підлітків усвідомлення системи цінностей шляхом засвоєння наукового світогляду та вироблення звичок етичних норм поведінки [9, с. 120–123.].

Психологічні дослідження визначають, що цінності є внутрішньоособистісними детермінантами поведінки людини.

У педагогіці поняття «цінність» варто розглядати через призму мотивів діяльності і поведінки, вивчення і формування системи ціннісного ставлення, аналіз цілей навчальної, виховної діяльності, що пов'язані з педагогічним впливом на формування та саморозвиток особистості. У «Основних орієнтирах виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів», затверджених наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 31.10.2011 року № 1243 чітко окресленні цінності, які повинні бути досягнуті під час навчально-виховного процесу. Змістове наповнення основних орієнтирів виховання передбачає формування цінностей і ставлень особистості до себе і людей, суспільства і держави,

природи і здоров'я, праці та мистецтва. Дані цінності відповідають моральним, етичним, духовним нормам суспільства.

На думку К. Альбуханової-Славської «суспільні норми і цінності існують об'єктивно, не просто приймаються особистістю, а опосередковуються її глибоко особистим відношенням до колективу, людей, суспільства та його норм, тобто відношенням, що вироблено самою особистістю» [1, с. 158]. Вона розглядає цінності як важливий психологічний фактор життєвої стратегії особистості, невід'ємного компоненту вибору основного напрямку, способу життя, головних цілей, вирішення протиріч, пошуку сенсу життя, створення нових цінностей життя.

Л. Буранбаєва пропонує розглядати цінності у навчально-виховному процесі як динамічну світоглядну якість особистості, що регулює її діяльність; як позитивну систему життєвих пріоритетів, що включають прагнення до освіченості, компетентності і соціального визнання; як ідеали, що формують свідомість у відповідності з суб'єктивним уявленням про належне [6, с.8]

На очевидну роль цінностей у вихованні вказує В. Тугарінов, під час формування особистості відбувається усвідомлення нею того чи іншого явища як цінності або нецінності. Виховувати – ще не означає вказувати дитині, які вчинки їй варто чи не варто здійснювати. Необхідно, щоб вихованець усвідомив суспільний чи особистісний сенс вчинків, виробив внутрішнє переконання в їхній суспільній та власній цінності [18].

Таким чином, при визначенні особистістю цінності чи нецінності явищ, предметів, подій постійно здійснюється їх порівняння зі загальноприйнятими їх характеристиками та оцінками у суспільстві. Зазвичай ті явища, предмети, події, що ідентифікуються у суспільстві як позитивні, викликають у підлітків позитивне ставлення до них та навпаки. Таким чином, цінності керують життям становлять ту внутрішню

психологічну реальність, в якій укладені витокі мотивації, активності, волі особистості як суб'єкта життєдіяльності, її поведінки та самовдосконалення. Вони мають важливе значення на всіх етапах розвитку мотивів, адже мотивація кожної людини визначається її цінностями, саме вони встановлюють ієрархію потреб, детермінують першочерговість тих чи інших видів діяльності. Міняються цінності – модифікуються мотиви.

І. Бех розмірковуючи над проблемами виховання особистості, зазначає, що «... виховна тактика щодо рівня розвитку особистісних цінностей має полягати у забезпеченні їх вияву як ставлення у навчально-виховній діяльності закладів освіти і власне вчинках, поведінці і діяльності зростаючої особистості ...» [3, с.14].

Цінності визначають зміст освіти, де навчальний процес – це не просто передача будь-яких знань, а знань, що мають певну цінність. Вони повинні бути усвідомлені підлітками, школярі мають встановити їх зв'язок із практичною діяльністю та місце у цілісній моделі власного життя. І. Бех зазначає, що сформовані цінності людини не повинні бути суто декларованими цінностями, він наголошує на тому, поняття цінності «... включає все, що може цінити особистість, що для неї є значущим і важливим» [4, с. 6]. Тому, важливо забезпечити, щоб для кожного окремого підлітку цінності, які вони набувають під час навчання у школі, відповідали сенсу їхнього життя, сформували єдину світоглядну картину, сприяти виробленню життєвої позиції. Досягнути цього можна лише, ґрунтуючись на загальнолюдських цінностях, активізуючи внутрішній аксіологічний потенціал особистості, впроваджуючи у навчально-виховний процес ідеї гуманізму.

С. Анісімов стверджує, що цінності, які формуються у особистості, об'єднуються у єдину систему і спрямовують людину до усвідомленої діяльності у соціумі [2, с. 24-33]. Думку С. Анісімова підтверджує І. Бех, зазначаючи, що сформована ціннісна система виступає як регулятор

життєдіяльності людини і характеризується своєю структурою, спрямуванням та організацією [4, с.7]. Таким чином, сформовані цінності керують діями індивіда та набувають для нього особистісного значення, тому переходять у категорію «особистісної цінності». І. Бех у своїх дослідженнях приділяв велику увагу вивченню особистісних цінностей. Науковець категорію «особистісна цінність» визначає як «психологічне новоутворення, що виражає найбільш безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену форму довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює і утверджує себе, своє „Я”, і в результаті цього дана сфера стає простором його діяльності» [5, с. 11].

Аналіз зазначених праць дає можливість зробити висновок, що цінності, які панують у суспільстві є визначальними у формуванні ціннісної системи особистості і лежать в основі її життєдіяльності. При цьому цінності стають виховним фактором лише тоді, коли забезпечують мотивацію поведінки особистості, що проявляється у її вчинках і діяльності, які відповідають загальнолюдським цінностям, що характерні для певного суспільства. Отже, можна припустити, що підліток, у якого буде сформовано сприйняття власного фізичного здоров'я як особистісної цінності, буде виражати своє ставлення до нього, корегуючи свою діяльність таким чином, щоб забезпечити його збереження.

Висновки дослідження і перспективи. Узагальнюючи характеристики поняття «цінність», вважаємо, що цінності мають визначальне значення у формуванні особистісних якостей підлітку. Вони впливають на розвиток ціннісної свідомості та самосвідомості, тобто глибокого осмислення реальності та усвідомлення себе у цій реальності на основі ціннісного самовизначення (оцінки, явищ, предметів з боку добра і зла, істини та правди, справедливого та несправедливого). Виховання культури особистості буде відбуватися лише тоді, коли ціннісна основа суспільної свідомості, сприятиме формуванню і розвитку персональної

системи цінностей, що визначається переконаннями, життєвим досвідом, моральними якостями, естетичним смаком, політичними поглядами, індивідуальними уявленнями про фізичну досконалість.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці педагогічних умов, які забезпечують формування ціннісного ставлення підлітків до власного фізичного здоров'я у взаємодії сім'ї та школи.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 337с.
2. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1988. – 253 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості :підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
4. Бех І. Д. Особистіснозорієнтованевиховання: Наук.-метод. Посібник / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
5. Бех І. Д. Біля витоків сутності особистості // Шлях освіти. – 1999. – № 2. – С. 11.
6. Буранбаева Л. М. Становление эмоционально-ценностных ориентаций студента в образовательном процессе [Электронный ресурс] :дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л. М. Буранбаева. – Оренбург, 2005. – 195 с.
7. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – с. 224.
8. Иванько Л. И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции // Культурная деятельность: Опыт социологического исследования / Отв. ред. Л. Н. Коган. – М.: Наука, 1981. – С. 149–186.
9. Ігнатенко П. Р. Аксіологія виховання : від термінології до постановки проблем / П. Р. Ігнатенко // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 118–123.

10. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.

11. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. 1997. №1. С. 20–27.

12. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Перевод. с англ. А. М. Татлыбаевой / А. Г. Маслоу.– СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

13. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт. – М.: «КСП+»; СПб.: «Ювента», (при участии психологического центра «Ленато», СПб.), 1998. – 345 с.

14. Парсонс Т. Человек в современном мире // Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 428с.,

15. Сагатовский В. Н. Весы Фемиды и суд совести / В. Н. Сагатовский. – М.: «Молодая гвардия», 1982. – 206 с,

16. Семенченко Ф. Г. Формування системи цінностей як фактор розвитку культурних традицій / Ф. Г. Семенченко // Державнеуправління. Політологія. Науковіпраці. Т.124. Вип. 112 – 2009. – С. 100–105

17. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / (Предисл. А. О. Бороноева); ЛГУ им. А. А. Жданова / В. П. Тугаринов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 343 с.

18. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. – Л., 1968. – 124 с.

19. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии/ Пер. с англ.: Общ ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя / А. Н. Уайтхед. – М.: Прогресс, 1990. – 718 с.

20. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М: Прогресс, 1990. – 368 с.

21. Ядов В. Я. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 95–98